

267
M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser.

671

Title: *Akhyāta Wādātha*

671

671

~~3112~~ आख्यानवादार्थः

3112	आख्यानवादार्थः				
671	ः Akhyāta wādārtha	ः	Title		
	ः	ः Shiromani	ः	Author	
	ः	ः	ः	Editor	
	ः	ः	ः	Year, Vols.	
	ः	ः	ः	Publisher	
671	ः	ः	ः	Remarks	

आवा

१

मूल

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ सकलार्थेन मंगलम् ॥ आख्यातस्य लोवा च ॥ यच्च निपाके करेति रित्यलार्थं करोतीति नानुपूर्वात्
 तद्विवरणम् ॥ व्यवहारादिव बाधकं विना विवरणारपि व्युत्पत्तेः ॥ किं करोतीति प्रश्नेष्वतीत्युत्तरस्य पक्षार्थकत्वं विनाऽनु
 ययते ॥ अचेतने रथोगच्छतीत्यादौ अनुकूलव्यापारेण प्रतीतिप्रोक्तम् ॥ अन्तरीयगमनानुक्रमेणोदनादिमतिगच्छती
 त्यप्रयोगात् ॥ रथोगच्छति ज्ञानानि रथित्यतस्तेरेष्टिविद्यते निद्रातिरसादौ क्रियानुकूलकृतिव्यापारयोरप्रतीतिर्ग
 त्यादिमात्रं पच्यते तदुल्लंघनादौ अन्वयाबाधेन प्रतीतिरेवास्मयत्वेन श्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वेनिरुद्धलक्षणम् ॥ चै
 त्रं पच्यते तदुल्लोमेन यत्तत्त्वार्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साधारण्यस्य अत्युत्पन्नतया संबंधविधया तद्भास्य
 भावादि नितुनव्या ॥ कृत्वा यत्तत्त्वार्थप्रातिपदिकत्वं ॥ क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेऽपि यत्तत्त्वार्थजन्यत्वप्रतिसंधा
 नात्सहोक्तुर्यो कृत्वा कृतव्यवहारात् ॥ इति वादिवदाश्रयपरत्वेन केपदस्य लक्षणव्यवधानकत्वात् ॥ क्रियायाः सत्तत्त्व
 कूलव्यापारस्य बाधनार्थे क्रियाश्रयकारकमात्रं वाक्यं पक्षार्थं स्यात् ॥ अपरयोगच्छति गमनं करोतीति बीजादिना अं
 कुरं कृतं इति विनापि यत्तत्त्वार्थं प्रयोगान्तस्त्वाचकत्वं ॥ कर्तृपदे च कृतो यत्तत्त्वार्थेनिरुद्धलक्षणम् ॥ यदि क्रियाश्रयमा

तथा २

६३

राम

१

कलव्यापारयोर्धोतुराश्रयतुतिः स्मृताः फलप्रधानव्यापारमिति उच्यते विशेषणम्

त्रेन तत्प्रयोगः ॥ एवं चाचेतनेऽपि पचतीति प्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतिर्बाधकं विना गोपालस्योगाज्जनकव्या
 पारएवास्मात्तार्थम् ॥ तदुल्लंघनादेऽचनपाकादिजनकत्वमितिनातिप्रसंगः ॥ कथं तर्हि पचतीत्यादौ पाकपक्षानुभव
 इति चेन्न ॥ यत्तत्त्वार्थमभूतपाकादिना क्रियाविशेषेण कारणतया अनुमानात् ॥ पचति पाकं यत्तद्वानिति तु तात्पर्यविव
 रणम् ॥ अथवा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः ॥ अथैवं यत्तत्त्वार्थवर्तमानत्वेन प्रतीयेत ॥ न सापक्षार्थत्वात् ॥ अथवा धर्मिणोऽपि वा
 चापक्षार्थव्यापारैर्वाच्यतादेर्वर्तमानत्वाद्यनुभावकत्वं स्यात् ॥ न च पाकजनकवर्तमानव्यापारेण वर्तमानव
 लोभुमानं ॥ यत्तत्त्वार्थमपि वाच्यतापत्तेः ॥ धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः ॥ यत्तत्त्वार्थमपि वाच्यतापत्तेः ॥ यत्तत्त्वार्थमपि वाच्यतापत्तेः
 केजनकत्वात् ॥ चेतस्याविना भूतचेतत्वादिविशेषितेन यत्तत्त्वार्थमनुमानमिति चेन्न ॥ चेतत्वाद्विप्रतीतावपिशोभनं पचती
 त्यद्विशोभनादौ शोभनादौ पाकयत्तत्त्वार्थवत्त्वं अनुभूयत इति ॥ सत्यं ॥ तत्रापि आख्यातस्य जनकयत्तत्त्वार्थस्य विकल्पात् ॥
 मेवं ॥ जनकव्यापारत्वं अपेक्ष्यत्वाद्यवेन जनकयत्तत्त्वार्थस्यैव शक्यत्वात् ॥ यत्तत्त्वार्थमपि वाच्यतापत्तेः ॥ यत्तत्त्वार्थमपि वाच्यतापत्तेः ॥ यत्तत्त्वार्थमपि वाच्यतापत्तेः
 चाचेतनेऽपि प्रत्यक्षोपि मुख्यत्वेन विवेकः ॥ अपवत्पापि जनकजनकादृशवति पचतीति प्रयोगात् ॥ पाकजनकादृश

जनक ३

ति

पचतीति

अ.
२

जनकृतेरवनपाकजनकत्वं मानाभावात् ॥ अतएव क्षित्वा दोषमत्वे साधेत जनकादृष्टजनककृतादिना अर्थान्तरप्र
संगोपि प्रयुक्तः ॥ भावनाभावात् कृतिनिराकरणाय अहंकारकत्वेन जनकतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् ॥ यन्ममात्रं
शक्यं विषयित्वं जनकत्वेनासंसर्गमार्गीरयाभासतरति ॥ तु नमः ॥ कर्तृकर्मणीलकारवाच्ये चैत्रः पचनिते इलः प
च्यतनिसामानाधिकरण्यानरोधात् ॥ अमथा कवर्तकर्मणोस्तृतीयो द्वितीयायं तः तयोस्तपि हिताधिकारियत्वा
त् ॥ कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् ॥ कर्तृसंख्याभिधानातमिधाभाभ्योनियामः ॥ न च चैत्रेण च द्रोह इत्यादौ विना
पितृ संख्या प्रसीते ॥ क्लृप्तशक्तेस्तु परवसंख्यापस्ति सिंभवेति न तदभिधायकत्वेमिति वाच्यं ॥ चैत्रो मेन
श्च गच्छ इत्यादौ विनापि तादृशमुपेक्षित्वा हि प्रसयात् ॥ त्वा घवादेकवचनत्वादिनैवैकत्वादौ शक्तत्वाच्चैतपि नास्ति ॥
कृतासंख्यानभिधानात् ॥ किंच एकत्वादिना संख्यानभिधानेन नियमः ॥ पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्वाकांसावशात् राम
त्कर्तृकर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य ईरत्वात्कर्तृकत्वादिना त्वं कर्तृकर्मणि च आत्मनेपदत्वेन शक्तिमिधाने कर्त्री २
हरपिऽभिधेयत्वं ॥ शक्तो शक्तता शक्तावच्छेदकपोश्च गोखमधिकं ॥ तस्मादाख्यातत्वेन कर्तृकर्मणि च आत्म

नेपदत्वेन शक्तिरिति ॥ एकवचनत्वादिना तेनैवैकत्वादौ शक्तिरिति ॥ एकपदोपात्तत्वाच्च संख्याया वाच्यतामिति
त् ॥ कर्तृकर्मबोधकत्वेनैकदाऽव्ययत्वात् ॥ अतो मेनः मयतेने इल इत्यादयो न प्रयोगाः ॥ कर्तृरियकोऽसाधुत्वाच्च पच्य
ते चैत्र इत्यादौ पितृतिवैध्याकरणाः ॥ अत्र वदंति ॥ भावनाविशेष्यसंख्याया अन्वयः समानपदोपात्तत्वेनैकाव्ययित्वस्यो
चित्वात् ॥ भावनायाश्च विशेष्यत्वान्वाययोग्यः कर्मत्वाद्यतवरूढः प्रथमांतपदी पस्त्राप्यः तथैव साकोसत्वात् ॥ चैत्रे
ः पचनिते इलः पच्यत इत्यादौ कर्तृकर्मणोः प्रथमांतपदी पस्त्राप्यः तथा भावनाविशेष्यत्वमस्ति तत्रैव संख्यानवयः ॥ चै
त्रेण सुप्यतगगनैरस्तीयते इत्यादौ प्रथमांतपदाभावात् तदर्थस्य भावनायां विशेष्यत्वेण तयोव अन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
भावनस्यावाधितत्वाच्च भावनायां विशेष्यविरहात् अनचित्तैव संख्या एकवचनंतु साधुत्वात् ॥ अतएव स्वापस्य द्वित्ववत्त्वं
पि भोत्सर्गिकमेकवचनमेव ॥ एवं च भावनायातिडां यथायं वर्तमानत्वादी ह्यसाधनत्वादिकमर्थः ॥ तद्वधात्तर्था एवावे
ति ॥ तथैव प्रत्ययात् ॥ तदवोधकादीनां घनादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं ॥ भावनायाश्च कर्तृरिआशयत्वेनेकर्मणि यनरम
याच्यः न च कर्तृकर्मभिधायकत्ववत्त्वात् साकमपितथैव अन्वयबोधकत्वं ॥ अतो मेनः या पचनिते इलः तं इलं पचते मेन

आ-वा ३ मेत्रः पयतेतंडलदणेनप्रयोगा ॥ भावनाविद्यापारमात्रोपलक्षिकात्वेतन्नालोधात् ॥ विभिन्नाभोधमीभ्यां मेकधर्मबोधक
 त्वेत्तस्योसामानाधिकरण्यमसिद्धे ॥ संभवाद्भावाद्भेदोत्पत्तिर्वाच्यते ॥ अथतंडले पयति चेन्न इत्यत्राशयतया चेन्नोक्तभावनाविरोध
 ॥ चेन्नैव पयतेतंडलरत्नतंडलसुकथे ॥ विषयतयतिचेत् ॥ रथेनगमतेयामः इत्यादौ सविषयमापारानभिधानेकागति
 ॥ अत्रप्रोक्तं ॥ मेत्रेणपयतेतंडलरत्नमेत्रनिघपाकभावेनाविषयोमेत्रनिघभावनाविषयोपाकजन्यफलशालीवान्ते
 दुलः प्रतीयतेइतिसाक्षात्परयावाधाद्विशिष्योपामरति ॥ नव्यास्तु ॥ भावनादराख्यातत्वमुत्वाहायेयत्वेत्तीयेति
 संख्यामात्रेण ॥ संबन्धस्तुपचतीत्याहाविववाक्यार्थः ॥ अस्तुचफलकर्मणोरपिसंबन्धस्तथा ॥ फलेतुक्स्वार्थः ॥ नुवन्नुदपि
 तथाप्रकारीभूयभासमानत्वात्फलवच्छिन्नक्रियायाधाकथ्यत्वेपि क्रियाजन्य फलाभावात् ॥ विशेषणविरोधभा
 वस्वविपर्ययसंसाधनत्वात् ॥ तस्मात्सलमात्मनेपदार्थः ॥ स्वयंचितिः पृच्छापितायाभावनायाः क्रियाविषयिण्याय फ
 लेअवयेफलस्यक्रियाजन्यत्वंनलमेत ॥ भावनाविषयस्यचक्रियायाः फलवचयेतिः पृच्छापितभावनायांक्रियापावि
 रोषणत्वेनामत्र कृतनियमोभज्येत ॥ तस्मात्कृतनमिधायकभावकर्मकृद्गोति कृततराकस्तुपोरलघ्याभावनायावि

शिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः ॥ सुवर्णकृतेः क्रियाविरोधणत्वेनेवान्वयस्यसुसन्नत्वात् ॥ कर्तृकर्मवृत्तिकर्मणोर
 पिअभिधानेनियमान्नातिप्रसंगो नवापयतेतंडलोमेत्रइत्यादयः प्रयोगाः ॥ त्रिंशु पृच्छाप्ययास्मात्वायाभावनाया
 इवग्रथमातपरोपस्थाप्येनैवान्वयोवृत्तः ॥ चेन्नोतागनोग्रामोमित्रापकीजनंपुरं ॥ भोक्तात्प्यतिपक्वानिभुक्ते
 पक्तापस्यार्थतोमिसादौयोसामानाधिकरणाधनयातुपमसाकर्तृकर्मणीकृद्वाये ॥ चेन्नस्पनसामेत्राहमोद्यतात्
 दयकूपतोऽपरोवेत्याहाविवपदार्थतावच्छेदनेवहसादिताधाधातयान्वयः ॥ तथेवसाकोसेत्वात् ॥ अस्तुवाकृता
 दिवदितस्वकर्त्रादिनासेमन्वयः ॥ पुरजभाक्तसाधारणस्यफलादितर्षणकर्मत्वस्यैकस्यादितर्षणकर्तृत्वस्यैवअन
 मिधानेद्वितीयादयः ॥ कृताविशिष्टाभिधानेविरोधणस्याभिधानात् ॥ पक्षधातंतरप्रत्ययेत्वेवैवकृतोराक्तिः ॥ यो
 चक्रादिपदेतुसामानाधिकरण्यानुरोधात्कृतिविशिष्टेत्तलक्षणेति ॥ तन्न ॥ भावकृतेः पिकृतिवाचकतापत्तेः ॥ धातुत्वा
 दिवदितान्तराख्यातत्वेवलघुत्वात् ॥ यदपिकर्तृकृतोपिराक्तिः कृतिविशिष्टेत्तलक्षणेति ॥ तदप्यसद ॥ यतोवि
 नाअवच्छेदकरूपेरावपत्तासंभवात् ॥ गोत्वत्वादिनाशक्तौवातिगोरत्वात् ॥ अस्तुवागवादिपदानां गोत्वादिविशि

आ.
४

संभवये॥ विशिष्टोत्तराणां तु शक्यत्वं विधीयेत केवलं विविशेषणस्वारसिकप्रयोगविशेषज्ञानमवेति॥ एवं वगताया
मोगम्यते ग्रामसादाफलस्य कदाचन पदभाभिवलाभास्तथा धवात्धातोस्तन्मूलभवापारविशेषमात्रवाचकत्वात्
तो ग्रामे गच्छति ग्रामस्य गुणसादो द्वितीयादश्च फलजनकत्वं लक्षणोक्तमर्थः॥ फले च शान्तिपदिका यो विशेषण
त्वेनाचति फलमात्रं वार्यः॥ जनकत्वं तु संसर्गमर्पादात्तन्मूलभिवलाभास्तथा धवात्धातोस्तन्मूलभवापारविशेषमात्रवाचकत्वात्
सामान्यत्वाभेपिनियतसंयोगविभागाद्यलाभोत्पन्नविशेषावच्छिन्नत्वापारस्यैव धात्वर्थः॥ इत्यस्यास्यैव मिश्रभूति
नाप्यर्थयतापत्तेः॥ नवापि गम्यते ग्रामसादो ग्रामादेः फलसंयोगादिसालिलं तु कुतः प्रतीयत इति चेत्॥ तद्वच्छिन्नत्वा
पारवाचि धातुसमभिव्यक्तिमाहारादेव यथेष्टसाधनत्वाविकृत्वा विधेरेव स्वर्गकामादिपदसमभिव्यक्तिमाहारात् स्वर्गादि
जनकत्वं॥ तयोः प्रतीतिस्तिष्ठत्युक्तपोरिष्टफलत्वाभास्तर्गफलत्वाभावेत्यनुदेतत्॥ असुवावच्छिन्नविशेषवाच
कत्वादेरिव सुत्यतिवशादेव प्रकृत्यन्तावच्छेदकफलतन्मूलभिवलाभास्तथा धवात्धातोस्तन्मूलभवापारविशेषमात्रवाचकत्वात्
विचधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं॥ ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमात्रं॥ गमियसोः कर्मत्वस्य पूर्वसिद्धे

रोस्येहेश्वरपूर्वपरिपोः प्रसंगात्॥ फलोलावच्छिन्नत्वापारवोधकत्वात्सेव च धातुसंक्रमत्वव्यवहाराभास्तन्मूलभवापारविशेषमात्रवाचकत्वात्
तादृशधातुयोगएव च कर्मप्रत्ययः॥ तत्र च द्वितीयया आधेयत्वं अभिधीयते॥ तत्र आकोशादिविचित्रात् धात्वर्थतावच्छेदके पि
फले अन्येति॥ अतएव अस्याः परार्थात्विताधेयत्वं बोधकसप्तमीतो मेवः॥ असुवाकर्मस्त्विनस्पवद्वितीयाया अपि फ
लमर्थः॥ आस्तोवाफलत्वापारोप्यमेव धातोर्थः॥ विशिष्टस्त्वन्मूलभिवलाभास्तथा धवात्धातोस्तन्मूलभवापारविशेषमात्रवाचकत्वात्
रुहं॥ न हि स्वात्मानमित्यादौ प्रयोगस्य सुरुधातुक्रियाविधिपरसमवेतत्वमधिकमप्रत्ययार्थः॥ इत्युक्तविशेषोपत्तर
त्वं सुपाप्रकृत्यथाप्येसिकं लिङादिना च सार्थफलत्वापेक्षिकं प्रत्याप्नोते घटं जानाति इच्छति कुरुते चेन्नो मेवैव ज्ञायते इष्यते
क्रियते यद्विस्तारो स विषयपरीक्षीभिधाविधातुयोगेकमप्रेत्य पेन यथायथं विषयित्वं विषयत्वं च कर्तृनिद्राजन्यत्वं
नीयया च आधेयत्वं बोध्यते॥ अत्र यवो धेतु अयं विशेषोपदेकैर्कर्तृर्थाक्षं शन्यत्वं तत्र क्रियानत्र विषयता तत्र कर्मविशे
षणं॥ अत्र कर्मणि विषयता तत्र क्रियानत्राधेयत्वं तत्र कर्तृति॥ ज्ञातो ज्ञानपदसादो कर्मकर्तृकज्ञाविषयानयप्रति
योगिवोधकत्वं॥ यतस्तस्यादौ च यत्नादिनोपस्थापितं यत्ने विषयत्वेनानान्ययोपपत्तहेत्यनेन यदस्वाभात्॥ अतए

अर्थ
५

वाभुंजोनेपिभोजनायततसादयः प्रयोगः॥ धातोरर्थः प्रयो फलो॥ अनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रेवाभारमात्रं सज्ज
न्यजनकभावः संसर्गमर्थादयासुभः॥ लडादितिहायर्थावर्तमानतादी हसाधनत्वादिके एकपदोपान्तत्वरूपप्रत्या
सत्तात्तत्रैवान्वे॥ तभावप्रयस्यघनादेस्तु कूलव्यापार एवार्थः॥ तेन व्यापारयोस्तत्वे फलानुत्पाददरायां याको भवि
ष्यतीति तत्र प्रयोगः॥ नचा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विधत्ते॥ नापि च दभस्तत्त्वमोर्मिथः संयोगवन्निप्रयोगम
नामित्यादि॥ प्रत्ययोपनीतपरसमहेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशास्त्रिबो विकर्मत्वं फलनिष्ठाद्येयत्वे द्वितीयादि
ना व्यापार निर्वचनतीयादिनाभिधीयत्वे॥ एवं च तदुल्लेखवति चैत्रं तस्मिन्तदुल्लेखनि फलविशेषजनकव्याख्या
नचैत्रोमेत्रेण पचते तदुल्लेखस्य मेत्रे निघ व्यापारजेन फलविशेषशाली तदुल्लेखार्थः॥ फलव्यापारयोर्विशो
षणविशेषभावभदनकत्वं कर्मप्रत्ययव्यवहारः॥ वस्तुतस्तु आख्यातस्येव नतीयाया अविद्यापार एवार्थः॥ कर्म
ख्यातस्य धात्वर्थफलानि सधितं अधिकरणत्वं कर्मकृतः फलानयः कर्तृकृतश्च व्यापारश्चैव कर्मकर्तृसामा
नाधिकरणवानुसंधानज्ञानातीत्यादिप्रयोगे च पूर्वोक्तेभिरिति स्तुसर्तव्या॥ चैत्रेणापचते पक्वं रसादी सुवर्था

राम
५

व्यापारेवर्तमानत्वान्वयः॥ पचमानः पक्वानित्यादौ चतरनायत्तापरार्थतावच्छेदक एव व्यापारेतद्वचः॥ आसीत्ता
वा फलव्यापारेण कर्मो॥ विशिष्टममन्वय फलत्वमे॥ एवकारेण च अन्ययोगवच्छेदो अत्ययोगप्रतियोगकवच्छेद
मात्रस्य अतिप्रसक्तत्वात्॥ अमयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शेषत्वे राव्यापारसिद्धिः॥ बाधितत्वेव पार्थ
एवेत्यादौ पार्थम्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य अप्रत्यप्रसंगश्च॥ तस्मिन्तान्वयात्॥ स्वाम्ययोगव्यवच्छेदत्वेन च श
क्यत्वे स्वस्वत्वस्यानुगतत्वात् रात्पानेत्यं॥ नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वावच्छिन्नाभावसेवपार्थ एवेत्या
दादिपार्थम्ययोगत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतीतेः॥ समानं चेदं कृतो कालान्वयवादीनां॥ धात्वर्थानुकूलव्यापारवि
रहिष्यपयिमहाह्लादौ संयुक्ततादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेरनन्वयप्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति तत्र
कर्मकत्वं॥ संयोगस्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्घजादेः प्रयोगसाधुतामात्रमिति मंडनानुयायिनः॥ तत्र पचतीत्यादौ पा
कानुकूलवर्तमानयत्नानुभवप्रसंगात् फलानुकूलादृष्टवत्पि पचतीत्यादेर्विभागात् कूल सर्वसंयोगादिमिति नि
श्चलादौ वधित्यजतीत्यादेः प्रयोगस्य प्रसंगात् तत्र तत्र तत्कूलानुकूलतन्व्यापारविशेषणवधात्वर्थः सर्वत्र धात्वर्थान्वयि

६॥
आ-र्थ- त्वमेवकर्त्तृत्वे॥ संख्यावर्तमानत्वादिके॥ क्वचिदाश्रयत्वादिकककार्वाणार्थादितिगुरुमतमपितत्रतादृशयलाननु
६ भवप्रसंगादनुपादेयमिति॥ ॥ इति शिरोमणिस्तुते आख्यातवादार्थः समाप्तः ॥ श्रीसच्चिदानंदरूपिणिसंकटार्थशा
मस्तु॥